

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 6

KAYSERİ — 1989

ORTA ASYA'DA MANİ DİNİNİN YAYILMASI VE TÜRK KÜLTÜRÜNE ETKİSİ

Doç. Dr. Harun GÜNGÖR*

Mani dininin Orta Asya'da yayılmasına geçmeden önce, söz konusu din hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Türkçe metinlerde «üç ödki nom» ve «iki yıldız» diye tanımlanan Mani dini, gnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olup Mani (216-277) tarafından kurulmuş evrensel karakterli bir dindir. Hıristiyanlık başta olmak üzere; Mazdaizm, Zurvanizm, Budizm ve Mezopotamya dinlerinden bir çok unsurları içine almakta, bu açıdan da senkretik bir karakter taşımaktadır.

Mani, dinini yaymak için biri Farsça olmak üzere, yedi kitap ve yetmiş altı tane de risale yazmış, dinini yaymak amacıyla Hindistan başta olmak üzere bir çok ülkeye seyahatlar yapmıştır.

Gnostik bir dualizm olan Mani dini, iki prensip: iyi-kötü, karanlık-aydınlık, nur-zulmet üzerine kurulmuş olup, buna göre yaşadığımız dünya iyi ve kötü unsurların birleşmesinden meydana gelmiştir. İnsanın ruhu iyiliği, cesedi ise kötülüğü temsil etmektedir. Dinin amacı, insanı kötülüklerden korumak ve kurtarmaktır. Pratikte insanlar seçkinler (dindarlar), dinleyiciler ve laikler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Dindarlar için evlenmek, şarap içmek, hayvanları boğazlayıp etlerini yemek ve çalışmak yasaktır. Aynı ahlaki kuralları gözetmekle birlikte dinleyiciler evlenebilir, et yiyebilir ve hatta çalışabilirler. Laikler ise, dini emirlere uymakla yükümlü değildir.

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Kurbanın her türlüünün yasak olduğu Mani dininde, seçkinler günde yedi vakit, dinleyiciler de günde dört vakit namaz kılmakla mükelleftirler. Dört vakit namaz, Ezrua tanrıya, Güneş ve Ay tanrı ile Burkanlara karşı yapılır.

Mani dininde Vaftiz ve Komünyon ayinleri mevcut olmakla birlikte bunları Hıristiyanlıktaki sakrementlerle aynı kabul etmek mümkün değildir.

Buda, Zerdüşt ve İsa'nın peygamberliğini kabul eden Mani, Yahudilerin tanrısı (Yahvé) nı şeytan olarak niteler ve Hz. Musa'nın da peygamberliğini reddeder. Maniheist bir kimse ömrünün 1/7 sinde oruç tutmakla, malının 1/0 unu da sadaka vermekle mükelleftir.

Doğuşundan kısa bir süre sonra, hemen hemen dünyanın büyük bir bölümüne yayılmış olan bu din, önce İran'da Mazdaist din adamlarının hücumuna uğramış, daha sonra ise, özellikle batıda Hıristiyan devlet adamları ve teologların saldırısı ile karşı karşıya kalmıştır. 290 yılından itibaren Dioletin bu dini yasaklamış, 372 tarihinde Valentinien, I, maniheistlerin ibadet yerlerini yaktırmış, 425 yılında Valentinien III. maniheistleri Roma'dan sürmüş, 428 de Théodose II. bu din mensuplarının şehirlerde oturmasını yasaklamıştır.

637 yılında el-Medain'in müslüman ordularınca fethedilmesi üzerine, Mani dini mensuplarının dini merkezleri müslümanların eline geçmiş, 649 da Horasan'ın, 674 yılında da Buhara'nın müslümanlarca fethi sonucu artık Mani dini mensupları müslümanlarla birlikte yaşamak zorunda kalmışlardır. Emeviler devrinde «Cizye» vermek şartı ile rahat bir nefes alan Mani dini mensupları, Abbasiler devrinde tekrar baskı ve zulme uğrayarak, yaşadıkları Babil mıntikasını terkederek Maveraiünnehr bölgesine ve Türkistan'a göç etmişlerdir.

Mani dini, Ermeniler arasında Pavlikan mezhebi (VII-XIII. yy), Bulgaristan'da Peçeneklerin de yardımı ile Bogomilizm (X-XI yy) adı altında varlığını devam ettirmiş, X. yüzyılda doğulu tüccarlar vasıtasıyla Güney Fransa'ya girerek orada Cathares'lerin doğmasına yol açmıştır.

Türkler evrensel dinlerle temasa geçmeden önce, tek bir tanrıya inanıyor, ona «Tengri» adını veriyorlardı. Asya kıtasının en doğu ucundan başlayarak Orta Avrupa içlerine kadar hemen her tarafa yerleşmiş olan Türk kavimlerinde kullanılan ve menşei bilinmeyen bu kelime, çeşitli Türk lehçelerinde her lehçenin fonetik özelliğine göre «Tengri», «Tengere», «Tingir», «Tanara», «Tenri» şeklinde söylenilmekte olup «Gök» ve «Tanrı»yı ifade etmek için kullanılmış, ancak, evrensel dinlerle temasa gelen Türkler bu kelimeyi «Allah» karşılığı olarak kullanmaya başlamışlardır (1).

Temelini Gök Tanrıya inancın oluşturduğu islâm öncesi Türk dini, kozmolojik anlayışını da bu inançtan alarak Dikotomik bir üniversalizm oluşturmuştur. Göktürk imparatorluğu kurulduğu zaman, imparatorluk içinde yaşayan Türkler bu inanca sahiptiler. Ancak Göktürk kağanı M u- k a n (552-572), bir yandan Çin Konfüçyanizmi, Taoizm ve Zerdüşt dininin, diğer taraftan Bizanstan ilerleyen Hıristiyanlığın kültürel etkisinin önüne geçebilmek için Budizmi kabul etti (2). M u- k a n'dan sonra yerine geçen T'apo-kağan (572-581) kardeşinden de ileri giderek ülkesinde bir Budist tapınağı yaptırdı ve ayrıca bir de Buda heykeli diktirdi (3). I. Göktürk imparatorluğunun yıkılmasından sonra özellikle 630-680 yılları arasında bir fetret devri yaşandı.

Göktüklerin Çinlilere yenilip esir düşmeleri, II. Göktürk kağanları tarafından Budizme bağlanmış olmalıdır ki, Türk kültür, dil ve tarihi bakımından temel kaynak olan O r h u n A b i d e l e r i'nde Budizmden hemen hiç söz edilmemiş, hatta abidelerde Türk dini terminolojisinin temel terimleri olan «Tengri», «Yersu», «Iduk» ve «Umay» kelimelerinin kullanımına özel bir itina gösterilmiştir. Bu devrede Çin kültür ve medeniyetine karşı gösterilen tepkiyi, Bilge kağanın, veziri Tonyukuk'tan hükümet merkezinde bir Budist mabedi yaptırma hususunda ne düşündüğünü sorduğu zaman, Tonyukuk'un ona verdiği şu cevapta görmek mümkündür :

«Çinliler bizden yüz defa fazladır. Eğer biz, buna rağmen onlara karşı gelecek isek, muhakkak çayır ve suyu izlememiz, av ile

1. Mircea Eliade, *Traité d'Histoire des Religions*, Paris, 1974, s. 63-64 Eliade, *Histoire des Croyances et des Idées Religieuses*, III, Paris, 1983 s. 11.
2. Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, (Türk Kültürü el Kitabı II. Cild 1/b'den ayrışım) İstanbul 1973, s. 127.
3. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, s. 84.

geçinmemiz ve çadırlarda oturmamız gerekir. Güçlü olduğumuz zaman ilerleriz; aksi halde geri çekilir saklanırız. Çinli askerler çoktur ama her yerde savaşırlar. Duvarlala çevrili şehirlerde oturdukları için ani hareket edemezler ve bir saldırıya uğrayınca esir olurlar. Ayrıca Burkan ve Lao-tse dinleri insanı zayıf ve yumuşak yapar.»

745 yılında Göktürk devletini yıkan Uygurlar, merkezi Ötü-kende olan bir devlet kurdular (745-840). Devletin başkenti Ordu-Balık idi. Devletin kurucusu Kutluk Bilge Kül 747 yılında ölünce, yerine oğlu Moyun-çur (747-759) kağan oldu. Moyun-çur tarafından babası adına dikilmiş olan «Şine-U su» yazıtında «...gök, yer emretti, Gök (tanrı) tutuverdi (4)» ifadelerinden de anlaşılacağı üzere bu dönemde Uygurlar da Gök Tanrıya inanıyorlardı.

Büyük bir hükümdar olan Moyun - çur çeşitli Türk kabilelerini kendine bağlayarak Orta Asya'daki hakimiyet sahasını genişletip Çin sınırına kadar dayandı. Bu sırada Karluklar tarafından desteklenen islam orduları ile Çinliler arasında, islam tarihi açısından olduğu kadar Türk tarihi açısından da önemli sonuçlar doğuracak Talas savaşı oldu (751). Yapılan bu savaş sonucunda büyük bir yenilgiye uğrayan Çinliler Orta Asya'dan çekildiler. Tarım havzası ise Uygurların eline geçti. Bu devrede Çinde meydana gelen büyük karışıklıkların önlenmesinde önemli bir rol üstlenen Moyun-çur, Çinde Türk nüfuzunun artmasını da sağladı.

Babasının ölümü üzerine 759 yılında tahta geçen Böğü Kağan (759-779) «Tanrıda bolmuş İl tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan» da dikkatini Çin üzerine çevirmiş, Tibet'lilerin hücumuna uğrayan Çini kurtarmak için P'u-ku Huei-en'in daveti üzere Lo-yang şehrine giren Böğü kağan, Türk kültür tarihi açısından önemli neticeler doğuracak olan Mani dinini yaymak üzere dört Mani rahibini de beraberinde getirmiş, büyük bir ihtimalle Sogd'lu olan bu rahiplerden Mani dinini öğrenmiştir (5). Bu husus Kara-Balgasun kitabesinde şöyle anlatılmaktadır :

4. Hüseyin Namık Orhan, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987, s. 168-177.

5. James Rusell Hamilton, *Les Ouighours a'l'Epoque des Cinq Dynasties*, Paris, 1955, s. 5.

«Kağan dört rahibi kendi ülkesine gönderdi. O dört rahip iki ibadeti (kurbanı) geliştirip yüceltiler. Üç zamanı iyice öğrettiler. Bu din bilginleri nura ait doktrin konusunda iyice eğitilmişlerdi. Bu sebeple yedi kitabı tam olarak biliyorlardı (anlıyorlardı). Onların bilgileri denizler kadar derin, konuşmaları da çağlayanlar kadar akıcı idi. Bu sebeple Uygurları bu hak dine sevk edebildi. /...../ kaide olarak kabul etti. Bütün faziletlerin bir araya gelmesini sağladı (gerçekleştirdi). /...../ O zaman Fou-tou ve Ts'eu-cheler iç ve dış nazırlar /...../ şöyle dediler : Biz eski günahlarımızdan pişmanız ve gerçek dine hizmet etmek istiyoruz. Kağan şöyle bir emir yayınladı :

«Bu din muhteşem ve hârikulâdedir. Bununla birlikte, onu kabul etmek ve ona riayet etmek güçtür. Onu iki üç defa dikkatle inceledim. Eskiden cahildim. Buda'ya şeytan diyordum. Şeytanı Buda olarak anıyordum. Şimdi gerçeği anladım. (Artık bundan böyle) sahte tanrılara hizmet etmeyeceğim. Özellikle ümit ediyorum /...../ diyordu.»

«Madem ki, kararlı ve samimisiniz, onu derhal kabul edebilirsiniz, kurallarına uyabilirsiniz. Kabartma ve resmetmek suretiyle yapılmış bütün şeytan tasvirlerini yıkmalısınız. Cinlere dua ve şeytanlar önünde secdeden /...../ ışık dinini kabul ediniz. Bu ülke sıcak kaniçilik gibi barbar adetini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönüşsün. Bu cinayet devleti, iyiliklere teşvik krallığı haline gelsin. Bunun için /...../ insanda bulunmaktadır. Sema güç ve kuvvet verir. Tabiiler ise, onu taklit ederler. Din büyüğü (kralı) uzun zaman Babil'de oturmuştu. (Uygurların) gerçek dini kabul ettiklerini öğrendikten sonra, onların bu dine bağlılıklarını methetti. Kadın ve erkek din adamlarını, bu dini yaymak ve yüceltmek için Çin'e gönderdi. Bundan sonra Mou-cho'nun müritler topluluğu (Mu-she) ve müritleri kalabalıklar halinde dolaştılar. Bu dini yaymak için doğudan batıya her yöne gittiler ve dini yaydılar» (6).

Ayrıca Uygur harfleri ile yazılmış Eski Türkçe bir metinde ise bu olay şöyle anlatılmaktadır :

-
6. E. Chavannes, P. Pelliot, Un tratié Manichéen retrouvé en Chine, *Journal Asiatique*, Paris, 1913, s. 191-194; Bahaeddin Ögel, Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri, *Beiletten* XIX/75, (Ankara 1955), s. 354-359.

«(Kağan) Ben Tengri sizlerle birlikte tanrılar ülkesine gideceğim» dedi.

Rahipler de şu karşılığı verdiler : «Biz kutsalız, biz rahibiz. Tanrının sözlerini tamamıyla yerine getiririz. Biz ölünce tanrılar ülkesine gideceğiz, çünkü biz Tanrı'nın buyruğundan çıkmayız. Bize çok baskı yapıldığı için tanrılar ülkesini bulacağız... Efendim, eğer siz kendiniz, kanunsuz ve düzensiz olarak Ezrua'ya karşı günah işleyecek olursanız, bütün ülkenizde karışıklıklar olacak, bu bütün Türk milleti tanrıya karşı günah işlemiş olacak ve rahiplere, buldukları yerde baskı yapacaklar, onları öldüreceklerdir. Bu, Çin'den gelen dört kutsal rahip dört dileğiyle... Büyük tehlike ve baskı olacaktır. Dinleyicileri ve tüccarları nerede bulsalar hepsini öldürecekler ve birini (dahi) canlı bırakmayacaklar. Bu sizin ülkenizde, buyurduğunuz iyi ve büyük işler yapıyordu. Tarkan gelince sizin ülkenizde (gene iyi işler) yapıldı. Fakat efendim eğer bunu kendiniz uzaklaştırırsanız iyi kanunlar iyi işler hep kalmış olacak. Eğer Tarkan böyle (ülkeyi) tehlikeye (sokacak olursa) kötü işler yapılacak ve sizin (ülkeniz yıkılacaktır). Gideceğiniz yol bundan başka olacak. Bu şeyleri papaz hazretleri işitecek (fakat) hiç tasvip etmeyecek.»

Yine haşmetli hükümdar ve rahipler iki gün, iki gece bu meseleleri görüştüler. Üçüncü günü Tengriken son derece üzüldü bundan sonra haşmetli hükümdarın zihni biraz zayıfladı. Bu sebebtendir ki, «bu amellerden ötürü ruhu kurtulmayacak» diye bir ses işitti; bu yüzden korktu, titredi, tereddüde düştü. Bu sırada haşmetli hükümdar Böğü Han kendisi rahiplerin bulunduğu cemaate geldi ve rahiplerin (önünde) diz çöktü, günahları için af dileyip saygıyla şöyle dedi :

«...den beri sizlere eziyet çektirdim. Açlık ve susuzluk... Şöyle düşündüm. Bunca üzüntülerden sonra kendime geldim. Siz bana acıyın (beni) dine tutun, rahip yapın Fakat şimdiye kadar düşüncelerim sabit değildi. Dünyada, evde barkta yaşamayı hiç sevmem, Yine saltanatım, maddi sevinçler, beyliğim ve hüküm sürmem artık gözümde değersiz ve basit oldu... Yine siz bana şöyle buyurmuşunuz: Bunca ameller ruhunuzu kurtarmayacaktır. Fakat dine rahipler vasıtasıyla gelecek iyi amellerin işlenmesi kalacak... Cesaretim kırıldı ve korktum. Siz buyurursanız ben sizin sözlerinize ve öğütlerinize göre hareket edeceğim. Çünkü siz

(bana) «Efendim iyi gayret gösterin, günahları bırakın demiş-
tiniz» dedi.

O zaman haşmetli hükümdar Böğü Kağan böyle konuşunca biz rahipler ve bütün ülke halkı çok sevindik. Bu sevincimiz sözle ifade edilemez. Sonra olayı birbirine anlattılar, sonra binlerce on-
binlerce topluluklar halinde birleşip çeşit çeşit eğlencelerle.....
geldiler. Sabaha kadar büyük neşelerle, sevinçlerle sevindiler...
Pek çok idiler. Ertesi günü küçük oruç idi.

Haşmetli hükümdar Böğü Kağan ile bütün rahipler, maiye-
tinde atlara bindiler ve bütün büyük prensler, prensesler, soylu
kişiler başta olmak üzere, büyük küçük bütün millet güle oynaya
şehrin kapısına gittiler. Bu sırada haşmetli hükümdar şehre gir-
di tacını giydi. Kırmızı... giyip altın tahtına oturdu. Beylere hal-
ka yerinde bir buyruk buyurdu «Şimdi sizler bütün ışık... sevi-
nin ... bilhassa rahipler ... gönlünüzü teskin ettikten sonra ken-
dimi sizlere veriyorum. Ve ben geldim, tahtıma oturdum. Sizlere
buyururum: Rahipler sizlere... ruh ziyafetine teşvik etseler, öğüt
verseler sizler onların sözlerine ve öğütlerime göre hareket edin,
seve seve saygı gösterin.

Bunun üzerine Böğü Kağan Tengriken bu buyruğu buyurdu-
ğunda, sayısız halk haşmetli hükümdarın önünde saygıyla eğil-
diler ve bağıştılar yine biz rahiplere saygı gösterdiler, sevindiler.
**Hepsi ... sevindi. Yeniden Tanrıyı sevdiler ve iman ettiler. Bun-
dan sonra durmadan ruh işlerinde ve iyi amellerde gayret göster-
diler.**

Yine kutlu, nasipli Han, bu millete durmadan iyi ameller iş-
lemesi için öğütler verir ve onu bu tür işlere teşvik eder. Sonra
haşmetli hükümdar şöyle bir kanun koydu. Her on kişinin başı-
na bir adam dikti. Ve bunları iyi amellere teşvik edici yaptı. **Kim
dini ihmal eder, günah işlerse ona (doğru yolu) öğretip olur idi»
(7).**

Böğü Kağan'ın da yardımıyla bu tarihten (763) itibaren Uy-
gurların Resmî dini Maniheizm oldu (8). Artık Uygurlar Gök
Tanrı'ya değil Ezrua tanrıya dua ediyor ve şöyle diyorlardı :

7. W. Bang, A. Von Gabain, *Türkische Turfan-Texte-II*, SBAW, Phil-Hist,
Berlin 1929, s. 409-422.

Nur ile zulmet nasıl
birbirlerine karışmış; yeri gökü kim
yaratmış (diye) öğrendik;
yine Arkon yer tanrı ne vasıta
ile yok olacak; nur ile
zulmet nasıl ayrılacak;
Ondan sonra ne olacak (diye)
öğrendik; Ezrua tanrıya Güneş
Ay tanrıya, kudretli tanrıya
bunlara inandık,
dayandık Nigoşak olduk
Dört nurlu damgayı gönlümüz
damgaladık. Biri sevmek (olup)
Ezrua tanrı damgası; ikincisi
inanmak olup Güneş, Ay tanrı
damgası; üçüncüsü (Allahtan) korkmak (olup)
Beşiz tanrı damgası; dördüncüsü
İrfan olup Burkanlar
damgasıdır. Tanrım zihnimizi
kalbimizi bu dört
türlü tanrılardan uzaklaştırdık
ise; onları yerinden oynattık
ise, şimdi tanrım günahtan
fariğ olarak dua ederiz...
Manastar hirza (Bizi bağışla)» (9).

Savaşçı ve akıncı bir milletin çalışmayı, öldürmeyi reddeden ve göçebeliğin tam tersi bir yaşam biçimini gerektiren Mani dini niçin kabul ettiklerini tam olarak tesbit etmek mümkün değildir. Ayrıca bu dini kabullerinde Çinlilerin de aşırı derecede etkili olduğunu söylemeye imkan yoktur. Çünkü bu din Çin'e İran'lı veya Kalde'li olduğu tahmin edilen Fou-to-tun'la 694 yılında girmiş olup (10) bu kimse Çin'e «iki prensip» veya «iki kök» adlı kitabı getirmiştir. 732 yılında yayınlanan bir fermanla Çin'de bütün dinlerin serbest olması sebebiyle Mani dini de serbestçe yayılma imkanı bulmuştur. 768-771 yıllarında ise Çin hükümeti

8. Uberto Pestalozza, *Il Manicheismo Presso I Turchi Occidentali ed Orientali*, R. Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, Rendiconti, Serie, II, vol. 67, (1934), s. 455.

9. Jess. P. Asmussen, *Xuastwanift*, Studies in Manicheism, Copenhagen, 1965, s. 175.

10. M.G. Devéria, *Musulmans et Manichéens Chinois*, *Journal Asiatique*, Nov-Dec, Paris 1897, s. 481.

Uygurlara Çin'de «Işık Cenneti» adı verilen Mani dini tapınaklarının kurulmasına izin vermiştir (11). Uygur koruyuculuğu altında Lo?yang şehri tam bir Maniheist merkez olmuştur (12). Bütün bunlara rağmen Çin'de Taoizmin etkili olduğunu, Taoist din adamlarının bütün yabancı dinlerin yayılmasına karşı çıktıklarını, Mani dinini de aynı kategoride değerlendirdiklerini söylemek mümkündür. Zira, Uygur Devletinin Kırgızlar tarafından yıkılması (840) üzerine, Çin hükümeti önce Mani dini mensuplarının Çin'liler gibi giyinmelerini mecbur tutmuş, daha sonra da bütün Mani dini tapınaklarının yıkılmasını emredip mallarına el koymuş ve diğer dinler yanında Mani dininin de Çin toprakları üzerindeki varlığına son vermiştir (13). Uygurların siyasi desteklerinden mahrum kalan Mani dini mensuplarının büyük bir bölümü Çin'lilerce öldürülmüştür (13). Bütün bunlar gözönüne alındığında Mani dininin yayılmasında Çin'lilerin çok etkili olduğunu söylemek mümkün değildir.

Maniheizmi Soğd'lu tüccar ve misyonerler vasıtasıyla öğrenmiş olan Uygurların, Budizmi olduğu gibi, bu dini de siyasî ve kültürel mülahazalarla kabul ettiklerini, bu hususta Çin'in kültürel nüfuz sahasına girmemeyi ön plana aldıklarını söylemek mümkündür.

Uygurlarca kabul edilen maniheizm, ortodoks bir maniheizm değil, onun «Dinaveriye» mezhebidir (15). Bu mezhebin ortaya çıkışına gelince; 272/273 yılında Şapur b. Erdişir ölür. Yerine geçen oğlunun iktidarı çok kısa sürer. Bunun arkasından iktidara 274 yılında I. Behram geçer. Koyu bir Zerdüştî olan Behram, Zerdüştî din adamları (Mobidan) nın da etkisi ile Mani'yi öldürtür (277). Taraftarlarını da ülkenin en ücra köşelerine kadar sürer. Sürgüne tâbi halktan bir kısmı ile din adamlarından bazıları yeni dine taze bir vatan, kendilerine de geçim yolu aramaya koyulurlar. Daha ziyade Zurvanizmin hakim olduğu Horasan bölgesine yer-

11. Devéria, s. 482.

12. L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev: Sadrettin Karatay, Ankara, 1986, s. 252.

13. Devéria, s. 483.

14. Ligeti, s. 253.

15. Pestalozza, s. 450; Seyyid Hasan Taqizade, **Mani ve Din-i O**, Tahran 1956. s. 20.

15. Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 1985. s. 79.

leşirler. İşte bu bölgelere yerleşmiş olan din mensupları zamanla Mani dininin hilafet merkezi olan Babil'i tanımayı reddedip Semerkand, hilafet merkezi yaparlar. Bunlara «Dinaveran» Babi'li hilafet merkezi olarak kabul edenlere de «Dinderan» adı verilir (16).

İbn Nedim, doğudaki bu mani dini mensuplarının «Bia» adını verdikleri bir ibadethaneleri olduğunu zikretmektedir (17). Bu tapınaklara Türkçe metinlerde «Tengrilik» veya «Çaydan» adı verilmiştir (18). Beşli sistem üzerine kurulmuş olan bu tapınakların bir planını Çin'ce metinlerde bulmak mümkündür (19). Mu'cem'ul-Buldan'da «Ahalisinin çoğu Mani mezhebi üzerinedir» denilen Türkistan'da, X. yüzyıldan itibaren bu din mensuplarına «Acari» adı verilmiştir (20). Ayrıca bu maniheistler bir aylık orucun zamanını da Babil maniheistlerinden farklı olarak bir ay önceye almışlardır (21).

Orta Asya'da Mani dinini propaganda eden misyonerler, kısmen Mazdaizmin etkisinden kurtulmuş, Zurvanizmin etkili olduğu bölgelerde yaşıyorlardı. Mani dinî metinlerinde geçen «Azrua» zurvanizmdeki baş ilah «Zruuan» dı. Türk maniheist metinlerinde Zurvana büyük bir paye verilmiş ve «ulug ilig tengri hanı» veya «Yezdan» olarak kabul edilmiştir (22).

Mani dininin resmî din olarak kabul edildiği Ötüken Uygur Devleti, diğer bir Türk devleti olan Kırgız'lar tarafından 840 yılında yıkılınca Uygurlar kitleler halinde yurtlarını terkederek, Çin sınırlarına ve daha ziyade zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya, Beşbalık, Turfan, Kuça vb. sahasına göçtüler.

Bir kısım soydaşlarının 150 yıldan beri sakin bulunduğu Kans-u bölgesine gelerek yerleşen Uygurlar, Jen - mei Kağan'ın başkanlığında bir devlet kurdular. Büyük bir askeri ve siyasi varlık gösteremeyen bu devlet 1028 yılında Tangut'ların nüfuzu al-

17. İbn Nedim, *el-Fihrist* (Nşr : Güstav Flügel), Beyrut, Tarihsiz, s. 334.

18. A. Caferoğlu, *Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 234.

19. Chavannes-Pelliot, s. 113-114.

20. Harun Güngör, Acari Kelimesi Üzerine, *Türk Dünyası Araştırmaları* Aralık 1988), s. 57 s. 187-189.

21. Taqizade, s. 53.

22. Esin, s. 125.

tına girdi, 1226'da da Moğolların tahakkümü altına düştü. Bu zamandan itibaren bu uygurlar «Sarı Uygurlar» olarak anılmaya başladılar. Bu Uygurlar da Mani dinine inanıyor, daha önceki inanışlarını devam ettiriyor, Çin sarayına gönderdikleri heyetler içinde bu din adamlarına da yer veriyorlardı. Çandarlıoğlu «934 yılında sekiz Uygur mani dini mensubunun Çin sarayına gelmeleri, Kan-su Uygurlarının da Mani dininde olduklarını göstermektedir» demektedir (23). Ayrıca bu Uygurların Mani dini yanında Budizmi de kabul ettikleri ve Moğollar arasında Budizmin yayılması hususunda etkili oldukları ifade edilmektedir (24).

Ötüken Uygur Devletinin yıkılmasından sonra İç Asya'ya dağılmış olan Uygurlardan bir bölümü Tanrı Dağları, Beş-balık, Turfan taraflarına yerleşerek Mengli Kağan başkanlığında bir devlet kurdular (856). Tibet'lilerin hücumuna karşı, nüfuzu altında tutmak istediği bu bölgede kendisine bir dost arayan Çin, bu Uygur Devletini hemen tanıdı. Siyasi nüfuzu gittikçe artan ve İç Asya'nın ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle ekonomik yönden gelişen Uygur Devleti aynı zamanda Mani dininin bölgede yayılmasında da oldukça etkili olmuş. Tun-huang bölge-

sini işgal ederek burada bir devlet kuran Çin'li kumandan «Beyaz elbise giyen Gök-oğlu» ünvanını almıştır (25). Turfan, Kaşgar, Beş-balık, Kuça, Hami şehirlerini ellerinde bulunduran bu Uygur Devleti başkent olarak Hoço şehrini seçmiş, hükümdarları da «İdi-kut» ünvanını alarak mukaddes şahsiyetler vechesine bürünmüşlerdir (26). Bu devlette Maniheizm yanında, Budizm de oldukça yayılmış, Budizmo-maniheizm olarak da niteleyebileceğimiz durum burada meydana gelmiştir.

1209 yılında Cengiz Han'a bağlanan bu devlet, 1368 yılına kadar varlığını sürdürmüş, bu Uygurlar Moğol bürokrasisinde önemli roller üstlenmişlerdir (27).

Bütün bu olaylar gösteriyor ki, Mani dini Orta Asya'da Uygur Devletlerinin siyasi desteği ile ve yine Uygurlar vasıtasıyla

23. Gülçin Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri** (Doktora Tezi), İstanbul, 1967, s. 108, 120.

24. Ligeti, s. 276.

25. Çandarlıoğlu, s. 97-98.

26. Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**. Ankara 1971, s. 81.

27. İbrahim Kafesoğlu, **Uygur'lar, Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, s. 728.

yayılmış, onların siyasî güçleri azaldıkça da Mani dini Orta Asya-
daki etkisini kaybederek yerini Budizme terketmiştir.

Gnostik bir dualizm olan ve senkretik bir karakter arzeden
Mani dinini Türkler, daha önce Budizmde olduğu gibi, siyasî ve
kültürel mülahazalarla, Türk kültürünü Çin'den ve Hind'den ge-
lebilecek etkilerden korumak amacıyla kabul etmişlerdir.

Mani dininin Türk düşünce sistemini ne derece etkilediği me-
selesine gelince; yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Mani dini senk-
retik bir karakter taşımaktadır. Bu yüzden hangi unsurların Türk
düşüncesine Mani dininden, hangilerinin Budizm, Hıristiyanlık
hatta müslümanlıktan geçtiğini tesbit etmek güçtür.

Orhun Abidelerinde tanrı dünyayı yaratmış, daha sonra
«kut» verdiği Bilge ve Kül Tigin Kağanlar devletin başına geç-
mişlerdir. Bir bakıma tanrının yeryüzündeki vekilleri olan bu ka-
ğanlar, Türk Milletini yüceltmek için çalışmışlardır. Böyle olma-
sına rağmen, devlet dinî bir karakter arzetmez. Devlet başkanı,
peygamber ve veli'de değildir. Burada devletin sadece siyasî bir
organizasyon olduğunu görmekteyiz. Halbuki Mani dinini kabul
eden Uygur'larda devlet tamamen dinî bir hüviyet taşımakta, Ka-
ra-balgasun kitabesinden de anlaşılacağı üzere, devlet başkanı te-
mel vazife olarak dini yayma görevini üstlenmektedir. Mani'nin
sadık bir müridi olarak kendi dindaşlarını koruma vazifesini de
yerine getirmeye çalışmaktadır. Bu durum Samani hükümdarı-
na gönderilen bir mektupta daha açık olarak görülmektedir (28).
Ayrıca Uygur minyatürlerinde Kağanlar Mani'nin sadık bir mü-
ridi olmak sıfatıyla onun tarafından takdis edilir bir biçimde res-
medilmişlerdir (29).

Türk düşüncesinde insan temiz bir varlık olarak kabul edil-
mekte, «üstte mavi gök altta yagız yir kılındukta iken ara kişi
oğlu kılınmıştır» diye yaratılış basit ve sade bir biçimde anlatıl-
maktadır. Buna karşın Mani dininin tesiri ile meydana geldiğine
inandığımız Altay Yaratılış Destan'ında ise insan, şeytan tara-
findan yaratılmış olarak gösterilmektedir (30).

28. A. Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, (III. Baskı), İstan-
bul, 1981, s. 77.

29. Emel Esin, **Alp Şahsiyetinin Türk San'atında Görünüşü II. Türk Kültürü**
(Ağustos 1968), s. 70, s. 791.

30. Ögel, s. 465.

Mani dininin şahsî hukuk alanındaki etkisi pek belli değildir. Buna mukabil bu din, Anadolu'da heteredoks bazı islam mezhepleri üzerinde «eline, beline, diline sahip olmak» düsturunda kendini gösterdiği gibi (31). Güney Anadolu'da yaşayan Tahtacılardaki tenasüh inancında ve mezarlara çizilmiş güneş kurslarında da kendini göstermektedir (32).

Bazı araştırmacılar Uygur Hükümdar ünvanlarında görülen «Ay tengride» veya «Kün tengride kut bulmuş» ünvanlarının Mani dininden mülhem olduğunu ifade etmişlerse de (33) bu görüşe katılmak mümkün değildir. Çünkü Ay ve Güneş'in kutsal sayılması Gök Tanrı dininde de görülmektedir (34).

Kısaca ifade etmek gerekirse; Mani dini Türk düşüncesinin Akdeniz ve Yakındoğu düşüncesine açılmasını sağlamış. Türklerin yerleşik hayata geçmelerine katkıda bulunmuştur. Kültürel açıdan bakıldığı zaman Uygurların minyatür ve heykeltraşlık dışında, başka alanlarda pek başarılı olmadıkları görülmektedir. En ilginç olanı ise, bütün Orta Asya'da koyu birer Maniheist olan ve onlara siyasi destek sağlayan Uygurların «Tengri» kelimesi etrafında gelişen birkaç Türkçe dinî terim dışında, dinî terminolojiyi oluşturamamalarıdır.

Sonuç olarak denilebilirki, Mani dini Türk kültürünün gelişmesinde sadece bir merhaledir. Anadolu Türk düşüncesine olan etkisi ise heterodoks islam mezheplerine münhasır kalmıştır.

31. W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Nşr: Fuad Köprülü (II. Baskı) 1963, s. 89.

32. Jean-Paul Roux, **Les Traditions des Nomades de la Turquie Meridionale**, Paris 1970, s. 351.

33. Özkan İzgi, **Uygur'ların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesıkalarına Göre)**, Ankara 1987, s. 22.

34. Asmussen, s. 163; Ögel, s. 83.